

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГҀКИ, ХРОНІКА

Володимир ПОЛІЩУК

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ДАВНЮ ТЕМУ

**Білоус П. В. Тарас Шевченко
і давня українська література. –
Житомир, 2015. –76 с.**

Авторитетний учений-медієвіст (передовсім!), житомирський професор Петро Білоус опублікував невелику, та вельми цікаву студію, в якій реалізував спробу системного осмислення проблеми типологічних зв'язків творчості Тараса Шевченка з різноплановими аспектами давнього українського письменства. Проблема ця, як слушно зауважує автор, у нашому літературознавстві не нова, однак ж, як знову слушно твердить автор у «Пролегоменах» до книжки, щодо зазначеної теми написано ряд статей, «які є спорадичними і не складаються в наукову систему, тому й не дають повного уявлення про те, яким чином творчість Шевченка дотикається до великої літературної спадщини минулого» (с. 3). Пишу про слушність такого твердження П. Білоуса й тому, що дуже уважно, «з олівцем», перечитав його працю. Навіть хочу висловити припущення про можливі причини й мотивацію появи цього його дослідження, які, думаю, криються в останньому розділі книги –«Шевченко і давнє письменство: силувана інкорпорація», де автор прямо полемізує з положеннями статті І. Ісиченка та О. Яковини «Християнська агіографія у творах Тараса Шевченка» (2003) й дисертації О. Кулікової «Традиції українського бароко у творчості Тараса Шевченка», захищеної 2013 році. Певно, остання «переповнила чашу наукового терпіння» Петра Васильовича, й він узявся за системне дослідження означеної проблеми: аргументовано, переконливо, інколи навіть з відчутними сплесками емоцій. Можливо навіть, що цей

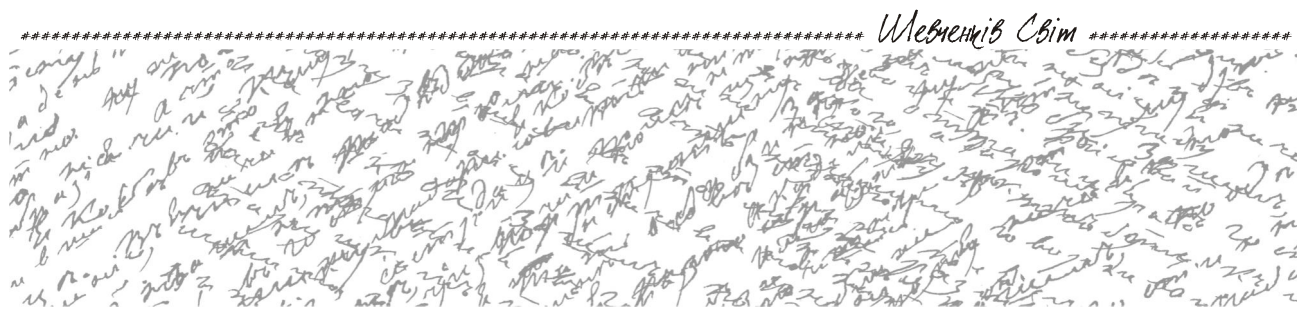

останній розділ одним із перших появився з-під пера дослідника, а «Пролегомени», якими логічно відкривається студія, писалися останніми, після того, як були проведені розвідки щодо імовірних типологічних зв'язків Шевченкової творчості з окремими явищами нашого давнього письменства.

Ваги й переконливості судженням П. Білоуса, висловленим у книзі, додають принаймні кілька обставин. Перш за все те, що автор студії справді є глибоким фахівцем у царині саме давнього письменства, що і в рецензованому виданні прозирає дуже рельєфно. По-друге, що теж вельми важливо, в кожному з розділів книжки, присвячених з'ясуванню певної конкретної «підтеми» в загальній темі «Т. Шевченко та українське давня письменство», П. Білоус спирається на широку й авторитетну джерельну базу, яка стосується цієї конкретної «підтеми» і формувалася в окремих аспектах навіть не одне століття. У такому разі, природно, зникає загроза «відкриття велосипеда», а натомість утверджується новизна багатьох тез і гіпотез. По-третє, автор дослідження аналізує заявлену проблематику в різномислових контекстах (скажімо, суспільно-історичному, суспільно-побутовому, культурологічному, релігійно-духовному), чим виразно посилює аргументацію суджень. По-четверте, дослідник вдається до плідного застосування різних методологічних інструментаріїв (біографічного, філологічного, компаративного, герменевтичного тощо), залежно від аналізованого аспекту твору (творів), немало в дослідженні текстологічної праці. Нарешті, дуже помітно, що П. Білоус уважно простудіював найновіше Шевченкове академічне видання під відповідним «кутом зору»... Виразно присутній у праці дух полемічності, що, власне, дуже природно, а місцями є й публіцистичні вкраплення. Скажімо, там, де П. Білоус веде мову про вияви конфліктності (в т.ч. й у діахронному зрізі) між язичництвом і християнством, чи в останньому підрозділі про «силувану інкорпорацію»...

Ключовою тезою праці П. Білоуса, котру він кількаразово означає та інтерпретує в різних підрозділах, є фактичне заперечення думки про «виросання» Т. Шевченка з «надр» давнього українського письменства, про органічну сув'язь творчості українського генія з літературою попередніх століть чи якусь відповідну детермінованість. У підрозділі останньому, який, думається, писався чи не першим, автор говорить: «останнім часом у нашому літературознавстві з'являються студії, у яких творчість Шевченка розглядається крізь призму деяких давніх жанрів, а то й стилів. Звичайно, за бажанням можна довести, що Шевченко є спадкоємцем і продовжувачем давньої літератури, проте це буде заняття не наукове або лженаукове» (с. 64).

Відповідно у вступних «Пролегоменах» П. Білоус розгорнув теоретико- й історико-літературні розмисли передовсім про те, яка художня система – давнього нашого ж письменства чи нашого ж фольклору – лягла в основу нової української літератури, в т.ч. і творчості Т. Шевченка як її основоположника «... вже зараз, – пише дослідник, – можна сказати, що ця творчість (Шевченка – В. П.) постала не із давнього письменства, яке не було і не могло бути її джерелом, бо Шевченко належав до нового типу письменників, які виростили (передовсім через обставини особистого життя, через певні виклики української спільноти, через перебування в імперській ситуації) з усної народної словесності, тож вкраплення у його творах, які дісталися від старого письменства, – скоріше випадкові, ніж закономірні» (с. 6). І тут же образно: «тож не «списування Сковороди» визначили

його (Шевченка – В. П.) шлях у літературі, а народна пісня, дума, міф, легенда, які піднімали із колективної підсвідомості ті архетипні первні, яких не відшукати у книжності» (с. 6-7). Задля аргументації таких своїх принципових думок П. Білоус послідовно аналізує різні площини Шевченкового творення – вибір мови, ставлення до християнської релігії, творення жанрової системи й аспектів поетики, «потужний процес індивідуалізації творчості» – й достатньо переконливо доводить видимому майже «перпендикулярність» принципів Шевченкової творчості щодо відповідних аспектів нашого давнього письменства. Та це якщо мовити концептуально, у вимірах художніх систем, етапів розвитку нашої літератури та міри їх – етапів (періодів) – сув'язі чи детермінованості. У локальнішому ж плані, на рівні певних більш чи менш віддалених типологічних ознак давнього письменства у творах Т. Шевченка, розмова цілком доречна, і П. Білоус майстерно її проводить у кількох розділах. Щодо структурування побудови розділів, то простежується певна формальна матриця: спочатку означається якийсь жанр чи твір давньої літератури, проводиться стислий аналіз публікацій про цей жанр (твір) і вияви його типологій у творах Т. Шевченка, потім П. Білоус викладає власні аналітичні спостереження і резюмує аналіз у контексті зазначеної вище загальної позиції. Важливо підкреслити, що Петро Васильович не «підганяє» локальні спостереження під загальні висновки, а навпаки, через «суму» локальних типологій приходять до концептуальних зауваг.

Кожен із розділів праці по-своєму глибокий і цікавий. Так, у наступному після «Пролегоменів» розділі П. Білоус простежує типологічні зв'язки між сирітськими елегіями в українській літературі XVIII ст. й темою сирітства в ранній творчості Т. Шевченка. Дослідник слушно мотивує, і доволі широко, що «Звернення Тараса Шевченка до сиротинської тематики зумовлене передовсім обставинами його життя, зокрема дитячих років» (с. 13), а ще тим, що елегії на тему сирітства, долі бідного сироти були в репертуарах кобзарів і лірників. Зіставляючи елегії О. Падальського, І. Пашковського та інших поетів XVIII ст. з творами Т. Шевченка, де є тема сирітства [«Думка» («Тяжко-важко в світі жити»), «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «Тополя», «Катерина» та ін.], П. Білоус виявляє певні змістові чи формальні збіжності, але бачить і принципове новаторство Шевченкове в осягненні теми, зумовлене іншою масштабністю бачення проблеми: «Проте якщо у сирітських віршах (XVIII ст. – В. П.) здебільшого постає індивідуальне горе автора, який навіть своє ім'я не зважається вказати під складеним твором, то у Шевченка тема сирітства набуває масштабного звучання, зумовленого осмисленням історичної долі України» (с. 19). При цьому слушно зазначається, що Т. Шевченко в осягненні цієї тематики «переріс плаксивий сентименталізм елегій XVIII ст., занурившись у жорсткий реалізм буття людини, для якої тогочасний державний лад був чужим і нищівним. Тому в цих віршах більше болю та гніву, ніж пасивної покори обставинам...» (с. 20).

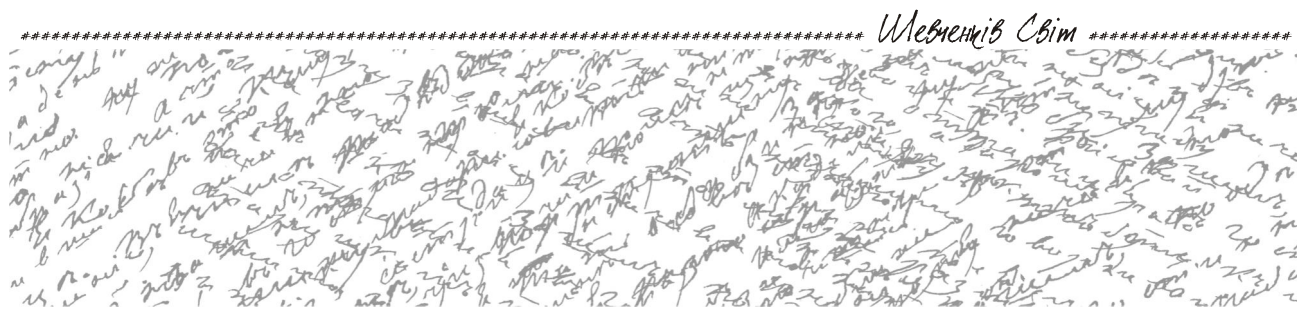
Проблему «Шевченко і давні українські літописи» П. Білоус аналізує крізь призму історичних поглядів та історіософії Т. Шевченка, які, на переконання автора, формувалися передовсім творами українського історико-героїчного фольклору, а вже потім – літературною книжною традицією. На конкретних Шевченківських творах, у т.ч. й малярських, зіставляючи їх сюжети з сюжетами літописних оповідань («Повісті минулих літ» і ін.), автор книги переконливо доводить, що Т. Шевченкові були відомі літописні тексти, й окремі з них митець інтерпретував у власних художніх текстах (картина «Смерть Олега, князя деревлянського», фрагменти повісті «Прогулка с удоволь-

ствиєм...», віршова композиція «Царі» та ін.), правда, передовсім із метою художньої стилізації, надання творові (йдеться про «Царі») відповідного колориту. П. Білоус наголошує, що найпотужніше формували історіософію Т. Шевченка козацькі літописи й «Історія русів», які «представляли тоді антиколоніальний дискурс української історії» (с. 28). Саме не без ідеологічного впливу цих творів кін. XVII – поч. XVIII ст., зокрема літопису С. Величка та згаданої «Історії русів», постала низка національного наснажених Шевченкових творів періоду «трьох літ» і деяких пізніших, зокрема й «Великий льох», зіставленню окремих картин якого з історичною інформацією з «Історії русів» дослідник відводить більше місця. Але знову ж, мовиться не про типологію власне літературних площин, а про, сказати б, ідеологічну (історіософську) опосередковану «місію» історіографічних творів XVIII ст. в низці Шевченкових текстів.

Назвавши наступний розділ «Шевченкові переспіви «Слова про Ігорів похід», у якому проведена значна текстологічна робота при зіставленні давньоруського тексту знаменитої пам'ятки з Шевченковими інтерпретаціями двох знаних фрагментів («Плач Ярославни» та «З передсвіта до вечора»), П. Білоус, здається, дещо засуперечив собі, бо другий уривок «Слова», на цілком аргументовану тут думку самого дослідника, Т. Шевченко не «переспівав», а переклав: «тут Шевченко, на відміну від уривку про Ярославну, не вдається до улюбленого чотиристопного ямба, а дотримується ритміки оригінального тексту, що й дає підстави говорити про спробу Шевченка як про переклад» (с. 40). Загалом же в цьому розділі автор, окрім зазначених текстологічних порівнянь, проводить низку прецікавих аналітичних дій, зокрема над проблемою ритмічної організації творів (самого «Слова» й Шевченкових версій). Заслуговує на відзначення ґрунтовний аналіз П. Білоусом різносемантичних джерел у словознавстві. Хоча тема «Слово» і Т. Шевченко» не була й раніше обійдена увагою дослідників, але житомирський професор додав чимало нових нюансів у її тлумачення.

Шевченків «Великий льох» фігурує і в наступній розвідці, де автор ставить до з'ясування проблему, чи це «середньовічна, барокова чи романтична містерія». Отже, в центр уваги ставиться спровоковане самим Шевченком жанроозначення твору як містерії. Відомо ж, що цей жанр – із середньовічної літургії, яка з часом набула жанрових форм містерії: так називали середньовічну європейську драму XIV – XVI ст. П. Білоус ставить під сумнів і поширене теперішнє жанроозначення «Великого льоху» як поеми: «Скоріш за все, – пише дослідник, – маємо справу із самобутньою літературною композицією, назви якій не придумано», що цей твір, як і деякі інші Шевченкові твори («Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Сон» – «У всякого своя доля...» та ін.), «є авторськими жанровими новотворами» (с. 41). Глибокоаналітично окресливши еволюцію містерійного жанру в давньому письменстві, з'ясувавши семантику понять «містика», «містерія», їх типологічні риси в літературі, П. Білоус висновує, що «Великий льох» «не можна віднести до містерії. І навіть не тільки тому, що містерія – жанр драматургії, а твір Шевченка – віршова композиція. Жанрова природа «Великого льоху» зовсім інша, ніж у містерії» (с. 43). Зауважено також, що містерії «жодним чином не вплинули» й на появу нової української драматургії. П. Білоус зазначає й те, що в згаданому Шевченковому творі можна хіба що типологічно виокремити містерійні елементи, й вони – походженням із барокової драми («відгомін образів Раю та Пекла», тема народження («різдво»), «специфічний химерний хронотоп»,

динамізм композиції, контрастування думок і образів тощо). Стверджується, що у «Великому льосі» «немає підстав шукати рис романтичної містерії» (с. 47). Назагал же висновується, що Шевченків жанровий маркер «Великого льошу» як містерії «цілком випадковий», а сам твір «за своєю жанровою специфікою не підпадає під кваліфікацію середньовічної, барокової чи романтичної містерії» (с. 47), тобто й тут якоїсь мотивованої сув'язі твору Т. Шевченка з містерійним жанром у давньому письменстві немає.

Натомість дещо інакше оцінюється П. Білоусом можливе культивування Шевченком бурлескно-травестійного досвіду мандрівних дяків. І в цьому розділі, подібно до розділу про сирітські елегії, автор спирається на біографічний елемент – дяківську науку малого Тараса, відому з багатьох Шевченкових біографій. Дослідник робить припущення, що, імовірно, Шевченко «був знайомий не лише з колоритними постатями мандрівних дяків,... а й з їхніми творами...» (с. 50). Відтак доволі логічно, що у творчій манері українського генія помітне використання елементів бурлескного стилю, властивого саме творам мандрівних спудеїв. Свої спостереження П. Білоус проводить над низкою творів Шевченка («Гайдамаки», поема «Сон», «Царі» та ін.), де означає стилетворчі чи образотворчі функції бурлеску, стилізацію художнього мовлення «під бурлеск». Але за всієї виявленої доволі широкої типології, П. Білоус поділяє думку одного з дослідників про те, що «Бурлескні елементи у творчості Шевченка не були даниною літературної традиції» (с. 51), а також слушно висновує, що за всієї помітності бурлескно-травестійного стилю в українській літературі поч. XIX., «Тарас Шевченко як поет розпочинав не з нього, а з романтичної і сентиментальної традиції фольклору» (с. 58).

Фактично заперечує П. Білоус можливу, перейняту з давнього письменства, апокрифічність тлумачення Т. Шевченком образу Богородиці в поемі «Марія», скоріш у тому тлумаченні поет спирався «на особистий досвід та особисте світорозуміння» (с. 63) (Розділ «Поема «Марія» Тараса Шевченка: апокрифічна традиція чи авторський міф?»). Міркування дослідника тут переконливі, хоч і не без можливої дискусійності. Як і в інших розділах, у цьому П. Білоус вдається до різних смислових контекстів, додатково аргументуючи власні судження.

Є в тексті роботи кілька технічних недоглядів (скажімо, на с. 25 замість року 1844 записаний 1944-й; на с. 48 село Верещаки назване Верещиками тощо), але такі дрібниці сприймаються тільки як недогляди й не впливають на вельми вартісне значення рецензованої студії. У «Пролегоменах» Петро Білоус зазначав, що «Суть моєї розвідки полягає не в тому, щоб виявити пов'язаність Шевченка з давньою літературною епохою, а дослідити діалектику (єдність і боротьбу) різних за своєю ідеологічною й естетичною наповненістю стадій у розвитку української літератури, яка мала драматичний момент у своїй історії – перехід від старого до нового письменства у другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. І якщо виявиться, що Шевченко до давньої літератури не має жодного відношення, то це також буде науковий результат, який прислужиться у шевченкознавстві» (с. 4). Зрештою, виявилось, що, певно, про «жодне відношення» не йдеться, бо «відношення» таки були, але ж не такої міри, щоб вести серйозну мову про Шевченкову (і всієї нової нашої літератури) пов'язаність із давньою літературною традицією, а тим паче – детермінованість нею.

